

Л. Д. Строчень

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СКАЛАТСЬКОГО ЗАМКУ У 2008 році

Стаття знайомить з результатами розкопок Скалатського замку, які проводились ДП ОАСУ «Подільська археологія» у 2008 році. Під час досліджень виявлено залишки господарських приміщень, житлової будівлі, палацу XVII—XVIII ст.

Ключові слова: Скалатський замок, археологічні дослідження, культурний шар, палац.

З др. пол. XVI ст. землі сучасної Тернопільщини були південно-східними окраїнами Речі Посполитої. Сусідство з Османською імперією та її васалом Кримським ханством загрожувало постійною небезпекою нападів і спустошень. Впродовж XVI—XVII ст. тут проходили три найжорстокіші шляхи турецьких і татарських грабіжницьких походів [Думка, 1970, с. 115—116]. Це спричинило на цій території масове замкове будівництво, яке зосереджувалось вздовж лінії річок Золота Липа, Гнила Липа, Коропець, Стрипа, Серет, Нічлава, Збруч [Polskie..., 1990, S. 388]. Замки Поділля і Галичини входили в загальну систему замків, фортець, оборонних монастирів, міст-твердинь, які створювались протягом сторіч на великій території України і були унікальною заслоною проти степу.

Одним із об'єктів оборонної системи Поділля періоду пізнього Середньовіччя був Скалатський замок. Побу. Зведено твердиню галицьким мечником Кшиштофом Віхровським в 1630 році на правій притоці Збруча — річці Гнилій для захисту південно — східних рубежів Речі Посполитої [Przewodnik, 2006, S. 103]. Замок побудований за канонами «італійсько — голандської» школи у формі неправильного чотирикутника, по кутах якого розміщувались п'ятикутні вежі (пунтони). До східної оборонної стіни на території замку було прибудоване житлове приміщення. У XVII ст. козацькі вій-

ська під загальним проводом великого гетьмана Богдана Хмельницького, рухаючись на захід, знищили польську залозу і взяли Скалатську твердиню штурмом.

Замок часто змінював власників і видозмінювався залежно від вимог часу, моди та смаків своїх господарів. В кінці XVIII ст. цей важливий в минулому форпост втратив своє оборонне значення і новою власницею Марією (з Водзінських) Щіпионою перетворений на родовий маєток. В межах мурів біля східної стіни на місці колишнього житлового приміщення побудований бароковий палац із цокольним поверхом та високим мансардним дахом. В північній стіні споруджується в'їзна барокова брама.

Бурхливі події першої і другої світових воєн відіграли фатальну роль в історії замку. Зруйнована під час бомбардування колись непорушна фортеця викликала жаль і співчуття. В повоєнний період проводились роботи по його частковій реставрації, але в загальному вони негативно позначились на технічному стані стін. Пізніше, коли місцева і обласна влада втратила до занедбаної історичної пам'ятки всякий інтерес, тут розмістилась автоколона. Руїни колись розкішного палацу, які перетворились на вкритий дерном пагорб, використовувалися для запускання машин. Певний час вежі замку служили складами побутової хімії. Давні мури були також свідками веселих забав скалатської молоді. В центрі ще дотепер збереглися залишки танцювального майданчика. Був в історії замку і такий ганебний період, коли там розміщувався міський смітник.

Нове життя розпочалося з 2004 року, відколи Скалатський замок увійшов до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля». Перед включенням до об'єктів заповідника замок являв собою чотири частково збережені

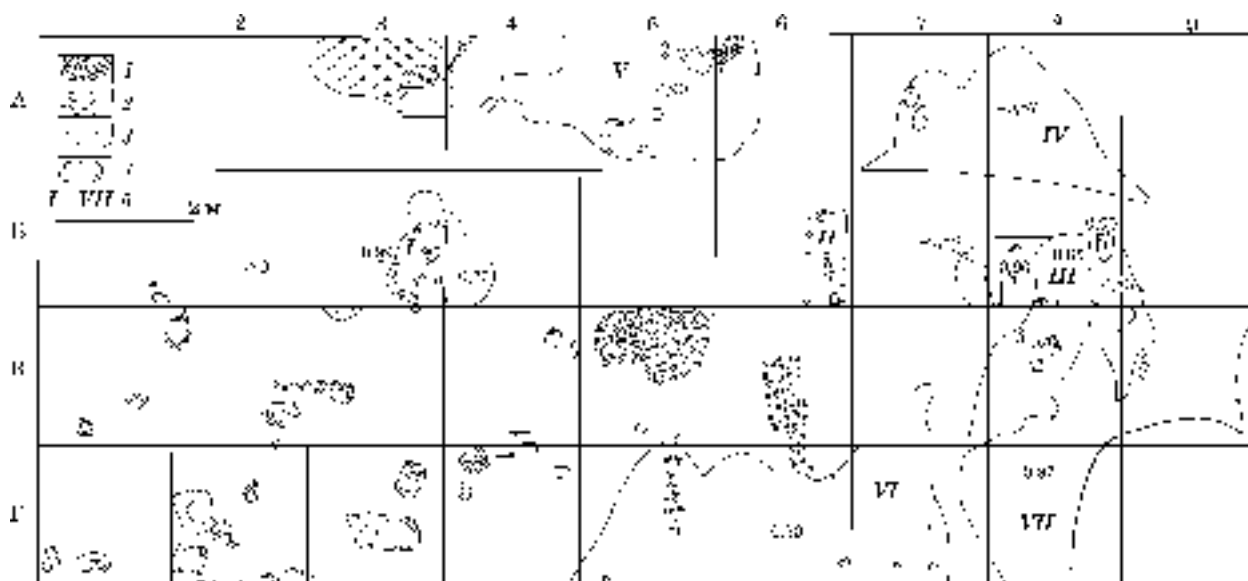

Рис. 1. План розкопу 4; 1 — скупчення каміння, 2 — скупчення кераміки, 3 — трав'яний покрив потерни, 4 — яма, 5 — об'єкти

п'ятикутні кам'яні вежі та залишки оборонних стін між ними, які окреслювали квадратне в плані замкове подвір'я. Сьогодні тут здійснено комплекс противарійних, відновлювальних робіт. Вежі, укріплені і перекриті, пристосовано під розміщення музейної експозиції. Розроблено концепцію реставрації і використання замку, в рамках якої передбачене наукове археологічне обстеження його території.

В 2007—2008 роках ДП «АОСУ Подільська археологія» Інституту археології НАН України на замовлення Національного заповідника «Замки Тернопілля» проводились археологічні дослідження замку.

Археологічні розкопки 2008 року стали логічним продовженням досліджень попереднього року, які дали цікаві результати. Зокрема, вдалось з'ясувати, що мурований замок стоїть на земляних валах більш ранньої оборонної споруди.

Під час археологічного сезону 2008 року закладено 2 розкопи (4 і 5).

Розкоп 4 (рис. 1) орієнтований по осі південний захід — північний схід, розміщений за 7 м від західної вежі. Потужність культурного шару коливається від 0,2 до 0,85 м. Стратиграфічно простежуються 4 горизонти, на яких фіксуємо знахідки різних періодів.

1 рівень — глибина до 0,16—0,20 м — матеріали ХХ ст.

2 горизонт — 0,20—0,40 м — артефакти ХІХ ст.

3 рівень — 0,40—0,55 м — артефакти ХVІІІ—ХІХ ст.

4 горизонт — 0,55—0,85 м — артефакти ХVІІ—ХVІІІ ст.

Розкопом досліджено площу 396 м². В ході робіт відкрито залишки фундаментів будівлі, виявленої під час дослідження 2007 року (розкоп 3). Під час розкопок виявлено 7 об'єктів,

які характеризуються розвалом каміння, скупченням кераміки, фрагментами скляних, металевих виробів, наявністю великої кількості перепаленого дерева. В культурному шарі фіксуються знахідки монет.

Найбільша група знахідок — керамічні вироби. Це в основному кухонний та столовий посуд, чорнолощений, рідше вкритий коричневою або зеленою поливою, представлений фрагментами горщиків, глечиків, кувалів, мисок, макітер, сковорідок. Трапляються знахідки люльок, фрагментів кахель. Доповнюють колекцію фрагменти виробів із скла, в основному віконниці, пляшки, рідше пляшечки, стакани, чарки, жіночі прикраси (коралі з золотим напиленням). Про вироби із фаянсу тих часів можемо судити із фрагментів мисок, покриток до чайників. По всій території розкопу зустрічається цегла з поздовжніми пальцевими вдавленнями (т. зв. «пальцівка»).

Із металевих виробів знайдено велику кількість різних за розміром (від 4 до 23,8 см) цвяхів чотирьохгранної форми з округлою шляпкою, мушкетна куля, фрагменти кінських підков, підківки до чобіт, наконечники списа, кресало, завіси, штаби, ножі, ножиці, голки, бритва, віконні ручки, дверцята до пічок, залізні елементи пічного опалення, накладка для меблів. Трапляються знахідки монет, зокрема польського гроша (1612 р.), боратинки ХVІІ ст. а також мідного гудзика із зображенням герба Польщі — одноголового орла.

В об'єкті 5 на глибині 0,70 м виявлено 3 коротких ремісничих ножі із зрізаним верхом, що лежали один на одному в згарищі округлої форми розміром 1,3 × 1,3 м.

Розкоп 5 (рис. 2) закладено на руїнах палацу по лінії південний схід вздовж східної оборонної стіни замку. Перед розкопом це був пагорб (39 × 13,3 м), вкритий дерном. На рівні середини північно — західної стіни палацу розміщувався вхід

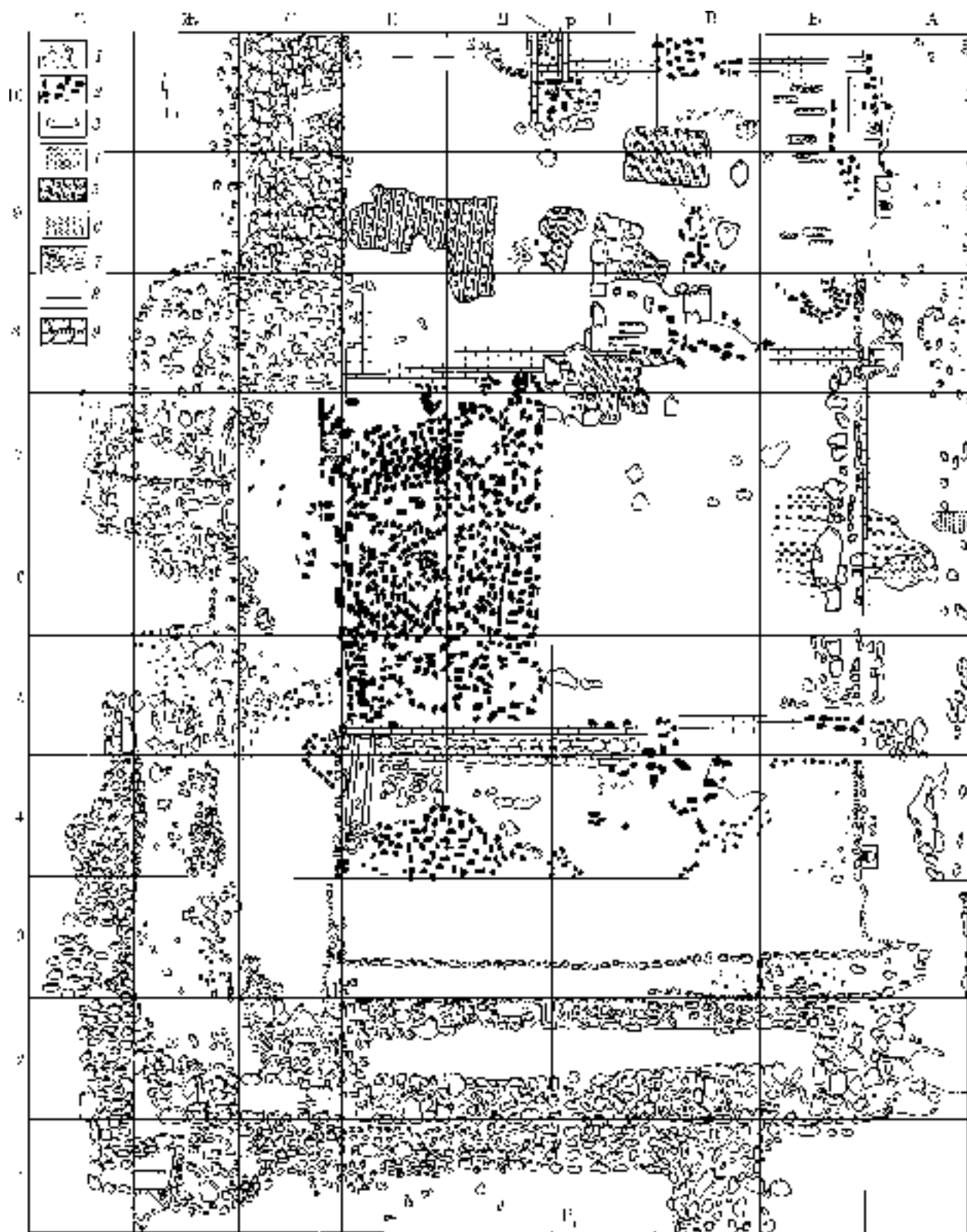

Рис. 2. План розкопу 5; 1 — скупчення кераміки, 2 — цегла, 3 — перетліле дерево?, 4 — обпалена глина, 5 — кам'яна вимостка, 6 — бетонна підлога, 7 — скупчення каміння, 8 — цегляна кладка, 9 — кам'яна кладка

в підвали (1,2 × 1 м), відкриті для огляду лише при вході, решта — завалені розвалом каміння і битої цегли. Після зняття дерну по всій території розкопу на рівні долівки першого поверху виявлено суцільний шар дрібно битої цегли, розвали фундаментів. Розкопом досліджено площу 360 м²,

розчищено фундамент південно — західної стінки палацу, частину фундаменту північно — західної, 3 «кімнати» до рівня долівки.

Робота по дослідженню палацу розпочалась із розчистки фундаментів, спочатку південно-західних, а потім північно-західних. Під час

розчистки південно-західних фундаментів палацу виявлено 2 кам'яних підмурівки, обидва шириною 3 м, що розміщувались по кутах і під гострим кутом примикали до основного фундаменту будівлі. Висота ж самого фундаменту складала 1,45 м. Під час розчистки основних фундаментів північно-західної стінки виявлено додатковий фундамент (6 × 3 м), який має підпрямокутну форму, примикає до західного кута палацу і стоїть на пересипному ґрунті. За попередніми припущеннями це є залишки «партерової» прибудови XVIII ст. Після звільнення від битой цегли виявились чіткі контури трьох кімнат, стіни яких були вимуровані з цегли.

КІМНАТА 1 (9,5 × 4 м)

На глибині 0,1 м під битою цеглою в кімнаті 1 було виявлено велику кількість цілих форм і фрагментів керамічної орнаментованої плитки, покладеної на цемент. В основі орнаменту — стилізоване зображення лілії. Такою плиткою була викладена долівка очевидно в к. XIX на поч. XX ст. Виявлено також велику кількість цвяхів. На долівці, вздовж південно — західної і північно — східної стінок кімнати є кам'яна кладка, яка стикується з цегляною кладкою стін. Близьче до північного кута кімнати в кам'яну кладку вмурований монолітний камінь (1,45 × 0,37 м), в якому поздовж видовбано жолоб глибиною 0,18 м, розміщений на відстані 1,54 м від північно-західного фундаменту палацу, нахилений під кутом 85° до південно-західного фундаменту. За функціональним призначенням жолоб міг виконувати роль каналізації для зливу використаної води.

КІМНАТА 2 (9,5 × 6 м)

На глибині 0,15—0,20 м виявлено залишки підлоги (зітлілі дошки). Вздовж південно-східної стіни кімнати з внутрішньої сторони на довжині 6 м простежується кам'яна кладка шириною 0,5 м. Біля неї знайдено велику кількість цвяхів. Нижче рівня підлоги, на глибині 0,35 м, виявлено археологічно цілу кахлю. Форма рамок глечикоподібна, на лицевій стороні — стилізоване зображення двох квіток. Цю знахідку можна віднести до періоду функціонування житлової будівлі XVII ст. На цій же глибині, в купі перепаленого дерева, виявлено 4 складені одна на одну археологічно цілі віконниці.

КІМНАТА 3 (9 × 3,5 м)

Кімната досліджена лише частково. Під час розчистки розвалу битой цегли знайдено велику кількість фрагментів кахель, керамічних плиток із сюжетним рельєфним орнаментом, фрагментів керамічної оздобы карнизів з рослинним орнаментом, вкритих білою поливою. На глибині 0,15—0,20 м виявлено зітлілі дошки, які є залишками підлоги, що концентруються в кв. Б9, Б10, В9, В10

(2,71 × 1,56), Г10 (1,46 × 0,64). Приблизно по центру кімнати, ближче до південно — західної стінки, в кв. Г10, виявлено залишки опалювальної споруди, викладеної з цегли. Основа споруди — викладений з цегли комин чотирикутної форми (1 × 1,25 × 0,38 м). З внутрішньої сторони споруди цегла обпалена. Від неї відходить додаткова споруда, викладена двома паралельними рядами цегли, поставленими на ребро (0,9 × 0,6 м), очевидно, повітрехід. Між рядами цегли є залишки зітлілого дерева. Біля опалювального пристрою виявлені залізни дверцята. В кв. Г9, Г10, Д9, Д10 фіксується кам'яна кладка Г — подібної форми (2,7 × 1,6 м), яка знаходиться нижче рівня підлоги. В кв. В9 на глибині 0,15 м фіксується розлив ртуті. Він знаходиться в культурному шарі 19 ст.

Вздовж кімнат виявлено 2 коридори, один з яких з'єднує палац з південно-східною замковою стіною і має розміри (20 × 2 м), другий (таких же розмірів) розміщений з північно-західної сторони. В результаті розчистки першого коридору виявлено, що він мурованою кладкою зв'язаний із замковою стіною. Очевидно, однією із стін житлової будівлі XVII ст. слугував замковий мур. На рівні кімнати 2, в кв. А5 виявлено згарище, в якому на глибині 0,2 м знайдено кубок і 2 розвали макітер, одна з яких з червоної, а інша з білої глини. Під однією з макітер виявлена монета (боратинка XVII ст.) В кв. Є8 в другому коридорі на рівні зовнішньої стіни виявлено залишки сходів.

Отже, аналіз археологічного матеріалу, розвали кам'яної вимостки в розкопці 4 вказують на те, що виявлено залишки господарських приміщень XVII—XVIII ст. т. зв. «офіцинів». Розкопом 5 досліджено фундаменти житлової будівлі XVII ст., частину палацу др. пол. XVIII ст. — 3 кімнати, коридори, «партерову» прибудову. З'ясовано, що бароковий палац побудований на фундаментах житлового приміщення XVII ст., східною стіною якого слугував замковий мур. Палац був облаштований каналізацією, опалювальними пристроями, повітреходами.

Думка М. Татарські шляхи // Жовтень. — 1970. — № 12. — С. 115—116.

Polskie tpaducje wojskowe. — Warszawa, 1990. — Т. 1. *Rąkowski G.* Podole. Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukraini Zachodniej. — Pruszków, 2006. — С. II.

L. D. Strotsen

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATION OF CASTLE IN SCALAT IN 2008 year

The article acquaint us with results of the archaeological in Scalat's Castle. This excavation have been made by organization «Podilska archaeology» in 2008 year. While excavation have found remains of economical building (XVII—XVIII ct.) and house building XVII c. On the base of this building have built the palace in XVII c.